

ישראל גוטמן

עם הופעת הכתבים של שאול אש ז"ל

שאול אש המנוח היה ממפלסי הדרך להוראה ולמחקר של תקופת השואה בישראל. הרקע האישי, כשרונותיו והצבר רחב של ידע, עשוהו לאדם שהשכיל להתמודד עם תחום מחקרי רחב ומורכב זה.

אש היה בן למשפחה מסורתית מיוצאי יהדות גרמניה. עלה ארצה בהיותו נער, חזה את כיבוש השלטון על-ידי היטלר ואת התקופה הראשונה של התבססות השלטון הנאצינאלי-סוציאליסטי ברייך הגרמני. החוויות שספג בימים אלה הפכו לזכרונות מטרידים, המעלים שאלות בפני האדם המבוגר וההיסטוריון. הזיקה החיה למסורת והצמידות לתנועה יהודית לאומית, עוררו בו ענין לגבי הקיבוצים ההמוניים במזרח אירופה. אש היה בעל השכלה אירופית רחבה ואמון על מקורות יהודיים. הוא גילה בקיאות וענין בתחומים רבים, כגון חקר הלשון העברית, המקרא והספרות העברית בימי הביניים. אולם הוא נכבש כולו על-ידי מחקר השואה והקדיש לו את שנות בגרותו האישית והמדעית. אין ספק שהמניעים שהביאו את שאול אש למחקר זה, נעוצים בדחף אמוציונאלי חזק, אך בתור חוקר, הוא ניחן ביושר אינטלקטואלי קפדני וחתר' בהתמדה ובאומץ לחשיפת הפנים האמיתיות של העבר המתגלם עדיין בביוגרפיה של דורנו.

עבודותיו של אש, עד היום בו ניספה בתאונה קטלנית לפני למעלה מחמש שנים, הן בבחינת שלב של הכנת כלים וגיבוש ראייתו ותפיסתו המדעית. הוא כתב על נושאים והיבטים שונים של הזמן, אך קשה להשתחרר מהתרשמות, כי הרשימות והמאמרים המחקריים שפירסם בכתבי-עת, הם בעלי אופי פראגמטארי ומקוטע, מעין חריש ראשון שבעקבותיו עתידים היו לבוא מחקרים מקיפים וסינתטיים. מאלפת העובדה שהחיבור היחיד שלא ראה אור מקודם והוא מתפרסם לראשונה

* שאול אש, עיונים בחקר השואה ויהדות זמננו, ערך יוסף ולק, בהוצאת המכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית, ירושם ומכון ליאו בק, ירושלים, תשל"ג, 427 עמ'.

בספר שלפנינו, ** תוכנו כמחקר כולל על ה"טראנספר — הסכם ההעברה", אולם המחבר הספיק לסיים רק את השלב הראשון של עבודתו זו והגיע עד לסף הפעלת ההסכם הלכה למעשה.

ברם, בחירת הנושאים, עיבוד החומר והתוויית הקווים אצל אש, יש להם משמעות רבה כשיטה מכוונת ומדריכה את המחקר. רשאים אנו לומר שהוא ממניחי היסוד לאסכולה ישראלית בתחום מחקר השואה. בהגדרנו "אסכולה ישראלית" איננו מכוונים רק לשפה בה כתב אש (אם כי חשוב לזכור שאש כתב בלשון עברית מדויקת וקבע הגדרות קולעות ומבהירות), וכן לעובדה שהדברים נתחברו בארץ, בה הוא עבד זמן רב כחוקר ועורך ב"יד-ושם" והיה מרצה בכיר באוניברסיטה העברית בירושלים. חשובה לאין ערוך היא המהות הייחודית הבאה לביטוי בדרך מחקר זו המתפתחת אצלנו. השיטה הישראלית אינה נוטה אחרי קבוצות החוקרים, שחיבוריהם נתפרסמו בארצות-הברית ובגרמניה, המבססים את עבודותיהם על תיעוד גרמני בעיקר, ובסיכומי של דבר נהפכים קורות הקיבוצים היהודיים תחת הכיבוש הנאצי לדיון על המדיניות הנאצית כלפי היהודים ועל דרכי ביצוע של מדיניות זו. מאידך גיסא אין המחקר הישראלי מאמץ לו את הגישה האפולוגטית ותיאור הייסורים בלבד; היינו הצגת החיים הפנימיים והסבל של החברה היהודית בלי לראות את הרקע הרחב, המישקע הבעייתי החריף ויחסי הגומלין עם גורמי חוץ. לא נטעה אם נקבע שאש היה מבטא מובהק של שיטה המבקשת לגלות את שתי הפנים של התקופה ולחברן לדמות היסטורית אחת ושלמה. הוכחה לכך אנו מוצאים גם בבחירת הנושאים ובדרך טיפולו בחומר ההיסטורי.

יוסף ולק ערך את החומר לפי קבוצות נושאים. יפה עשו היוזמים להוצאת הספר — המכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית, בו היה אש מרכז מדור השואה — שהקדימו לספר פרקים ודברי-הערכה על אישיותו של אש ופעלו. אך, כאמור, עיקרו של הספר הוא בקובץ הכתבים ובאפשרות הניתנת למעיין למצוא את החיבורים באכסניה אחת ולעקוב אחרי גיבוש דרכו האנאליטית של המחבר. המדור הראשון — מעל למאה עמודים — מכיל את החיבור הבלתי גמור על "ההעברה". זהו למעשה נסיון ראשון לעסוק בנושא זה באורח שיטתי, מראשית העלאת הרעיון על-ידי בעל עסקים פרטי, פעילות הגורמים הציבוריים והלאומיים, עמדת האישים בצד הגרמנים, הלבטים והפולמוס המלווים את מימוש התוכנית. חסרים החלקים המכריעים בפרשה — תקופת ביצוע ההסכם ושיא הפלוגתא. אולם כבר מן החלק הקיים אנו למדים על הדרך המתודית של אש. המחבר מבקש לחשוף פרטי-פרטים הנוגעים לפרשה. הוא מזדקק לתעודות, מביא עדויות של אנשים המעורבים בדבר. כל פרט עובר את הפריזמה של ביקורת, אך אין לחוש במגמה אפרוירית כלשהי, פרט לרצון לתאר את העובדות בהתהוותן ולגלות את מניעי האנשים והמוסדות הפועלים, באמיתותן. תוך קריאת הפרקים, עלול להיווצר

** הפרק היחיד מתוך ו' הפרקים שמכילה העבודה האמורה נמסר בזמנו על-ידי המחבר ל"ילקוט מורשת" והוא פורסם תחת הכותרת, "תגובות יהודי העולם למשטר הנאצי בראשיתו", ילקוט מורשת, חוברת ח', אדר תשכ"ח.

הרושם שבתוך שפע הפרטים הולכת לאיבוד התמונה הציבורית הכוללת, אלא שעיון יסודי יותר מוכיח כי הקטעים השונים מתאחים לריקמה כוללת הנפרשת הן לעומק והן לרוחב.

המדור השני כולל את העבודות שנושאן המשותף הוא „האנטישמיות והנאציזם-סוציאליזם“. אחדים מהמאמרים הללו אינם מצביעים על עמדה מקורית, אם כי משתקפת בהם התפיסה שסיגל לו המחבר. אף-על-פי שאין להתייחס אל הנאציזם-סוציאליזם כאל תנועה רעיונית מקורית והמצע האידיאולוגי שלה הוא בעיקרו של דבר בליל אקלקטי, הרי האנטישמיות הנאצית מצטיינת „בצירופים ושימושים“ שבטעוניהם השונים. האנטישמיות הגיונית היא כמובן המוקד הגרעיני של האנטישמיות הנאצית, אך הנאציזם אימץ והפיח גם את האיבה על הרקע הביולוגי, הכלכלי, המדיני, הדתי, עלילות בעלות אופי מיני וכו'. ואמנם, המעיין בשיטתו האנטישמית של היטלר לומד לדעת, כי היטלר מבחין בין אנטישמיות „ראציזמאלית“, „מדעית“ כביכול ועקבית, המתבססת על תפיסה רעיונית כוללת, לבין אנטישמיות „אמוצינאלית“, שעיקרה התפרצויות ספונטאניות ושיליהוב יצרים של ההמון. לאמיתו של דבר, אף-על-פי שהיטלר צידד ב„אנטישמיות ראציזמאלית“, הוא לא בחל גם משימוש באיבה בעלת צורה ואופי שונה לכאורה, כגון ההסתה של שטרייכר, וידוע כי הוא היה קורא נאמן של ה„שטירמר“. * באחד המאמרים טוען אש, כי היטלר היה נוהג בזהירות תכסיסית בנוגע לשאלת היהודים כשם שעשה בתחומים מדיניים אחרים. עם זאת, מוסיף המחבר, מעבר לתמרון המדיני, היה היטלר נאמן לעקרונות היסוד שלו ביחסו ליהודים וללא ספק מתגלה במיגור זה עקביות וקנאות ברציפות.

ענין מיוחד מעורר המאמר על „החינוך כאבן פינה בנאציזם“. את המחבר מעסיקה השאלה הנוקבת כיצד הצליח המכלול הרעיוני של הנאציזם להשתלט על בני העם הגרמני ולהיהפך ל„אני מאמין“ קנאי של ההמונים. תוך ניתוח ההשקפות של מורה הלכה בתחום הלאומנות הנאצית, ארנסט ריקס, מעלה המחבר קווים כלליים החשובים לעניינו. „באמת לא נתכוונה התנועה הנאצית להמשיך במקום שפסק הרייך השני. מנהיגיה האמינו באמונה שלמה שפועלים בהם ובתנועתם כוחות לאומיים קמאיים, שעדיין לא נתגבשו בכל ההיסטוריה הגרמנית“ („עיונים“, עמ' 164). הרייך השלישי הוא איפוא לא התגלמות הרציפות של המדינה הגרמנית המאוחדת בלבד, אלא יש בו מיצוי הייחוד הגרמני בתור גזע ועם וקיום היעוד והשליחות ההיסטורית של עם זה. אם הלאומיות הגרמנית השאפתנית בימי ביסמארק ווילהלם השני, חתרה לליכודה של גרמניה והקניית מעמד בכיר לרייך הגרמני בחברת המעצמות האימפריאליסטיות, הרי „הרייך השלישי“ רואה עצמו כחלוץ במאבק גזעים אוניוורסאלי, בו נועד העם הגרמני להיות מושיע ושלט בזכות הטוהר והעדיפות הביולוגית, וכן הודות למהות אורגאנית שנתגבשה בקרבם לאורך קורותיו. החינוך הנאצי שם את הדגש על שני עקרונות, אותם הוא השתדל להחדיר

* דער שטירמער, שבועון נאצי שעיקרו הסתה אנטישמית ארסית תוך שימת דגש על עלילות מיניות. יוליוס שטרייכר, מנהיג נאצי ותיק היה עורך השבועון. שטרייכר נידון למוות במשפט הפושעים העיקריים בנירנברג והוצא להורג.

למוחותיהם של צעירים ומבוגרים כאחד: א. את בן העם הגרמני מחייבת השייכות ל"כוליות" (Ganzheit). רוצה לומר: על האדם לוותר על התווים האינדיבידואליים ולסגל לו תכונות ולפעול בהתאם לציוויים המפורשים כנאמנות ל"כוליות" זו. ב. המקור המזין את ה"כוליות" הוא בהבנה נכונה של "חבורת העם האורגאנית", משמע בהעמדת מערכת מצוות וחובות חדשות ומנותקות מאורח החיים המקובל והשאובות מהשקפת עולם גזענית ולאומנית. בלשונו של אש: כנגד ה"כוליות" ו"חבורת-העם האורגאנית" יש להעמיד את "היריב", שהוא אחד בכל השמות שהוא נקרא בהם בתחומי-החיים השונים; הוא הליבראליזם — בכלכלה, במשפט ובחיים המדיניים; הוא האינדיבידואליזם — בתרבות; הוא הראצינאליזם הטהור — במדע; הוא ההומאניזם — בהשכלה; הוא הפאציפיזם — ביחסים בינלאומיים וכיו"ב ("עיונים", עמ' 164).

המדור המכנס את המאמרים על "התגובה היהודית" כולל עבודות משני מיגזרים שונים. קבוצת מאמרים אחת עוסקת במצב יהודי גרמניה, התארגנות המוסדות היהודיים ואופי החיים היהודיים הפנימיים בארץ זו מאז 1933 עד פרוץ מלחמת-העולם השנייה. במאמרים אחרים, שגם בהם ניתן למצוא מכנה משותף, מועבר הדיון למצב והתגובה של היהודים בעיצומה של תקופת ההכחדה. שאול אש שם חיץ ברור בין התקופה שנמשכה מראשית שלטון הנאצים עד פרעות נובמבר 1938 ("ליל הבדולח"), לבין פרק זמן המתחיל עם הפרעות. "פרעות נובמבר" — קובע אש — "פקחו את עיניהם של העסקנים והמנהיגים היהודיים, שעד אז היה הלך-רוחם תמים או אופטימי. עד ה-10 בנובמבר 1938 היה שורר בחיי היהודים בגרמניה מצב-עניינים, שהיווה מעין פאראדוקס במישטר הטוטאליטארי: בתוך תוכה של דיקטאטורה, פעל הציבור היהודי כחברה דמוקרטית. בשנה השביעית לקיומו של הרייך השלישי הגיע הקץ לפאראדוקס זה. זה אירע בימי הפרעות; בימים אלה, לא זו בלבד שנרצחו עשרות יהודים, נכלאו רבבות מהם במחנות ריכוז, בתי הכנסת הועלו באש ודירות ובתי-עסק נהרסו — אלא גם נחרב המיבנה האירגוני של יהדות גרמניה, שהתפתח בדורות האחרונים, והמשרדים של כל הקהילות והאירגונים היהודיים נסגרו על מנעול. כשנפתחו משרדים אלה מחדש היה זה בפקודת הגיסטאפו — ומרגע זה רדף צל הגיסטאפו אחרי המנהיגות היהודית, ולא הרפה ממנה עוד". (מתוך המאמר "הקמת, האיחוד הארצי של יהודי גרמניה" ופעולותיו". שעובד סופית על יסוד נוסח הרצאה שנמצא בעובונו של המחבר, "עיונים" עמ' 279).

אכן, אש רואה את קו הגבול והשבר בפרעות נובמבר. לפיכך היתה המדיניות הגרמנית-נאצית עד אותו מועד מכוונת לביטול זכויות האמאנציפאציה וגזילת זכויות אזרחיות, כלומר היא הנהיגה חוקה מפלה ופוגעת כלפי היהודים, אך חוקה מפלה אף היא בבחינת מסגרת "חוקית" כלשהי. לעומת זאת, לאחר נובמבר 1938, מתנהל הכל ב"צל הגיסטאפו", משמע מתחילה תקופת האלימות, ללא בסיס או מסווה חוקי. לעובדה זאת השלכות מרחיקות לכת לגבי החיים היהודיים הפנימיים. בספטמבר 1933 הוקמה "הנציגות הארצית של יהודי גרמניה" (Reichsvertretung der deutschen Juden), גוף וולונטארי, שבנוסף על היותו נסיון לייסד מוסד מרכזי

כלל-ארצי, שיהיה בכוחו להתמודד עם החומרות שמזמן המישטר הנאצי החדש, היווה גם מעין הגשמת משאלת דורות להקים מסגרת אירגונית המאחדת ומייצגת את כלל יהודי גרמניה. יהודי גרמניה עד 1938 לא הסתפקו אך ורק במציאת מענה ללחץ המישטר (הגירה, הסבה מקצועית, סעד), אלא טיפחו מערכת רעיונית והשכלתית מקורית שביקשה להעניק הוויה רוחנית ליהודים שנדחקו מחיי חברה ותרבות גרמניים ונאלצו לפנות למיגזר החיים היהודיים הפנימיים. נוכל איפוא לקבוע שעד 1938 שמרו יהודי גרמניה, בנוסף על מציאת פתרונות לתמורות ומצוקות המיידיות, גם על תחום אוטונומי-דמוקרטי נרחב למדי ועל פעילות חופשית ניכרת של המוסדות, המפלגות והמסגרות הקהילתיות. לדעתו של אש, וגירסה זו מקובלת על מרבית החוקרים, שמה שנת 1938 קץ למצב זה. אומנם, „האיחוד הארצי של יהודי גרמניה (Reichsvereinigung der Juden in Deutschland), שהוקם באותה שנה (1938) היה אף הוא במובן מסויים תוצאה של יוזמה יהודית פנימית, אולם יוזמה זאת נפגשה עם המגמה הנאצית המפורשת. כפי שמבהירים בצורה חד-משמעית דברי אש יש לראות ב„איחוד“ מוסד הפועל מתוך הדיקטאט של הגיסטאפו, היינו הוא מעין התגלמות ראשונה של „יודנראט“.

קיימות בעניין זה גם דעות אחרות. החומר התיעודי של „האיחוד“, שנתגלה בשנים האחרונות, מותיר מקום להנחה, כי גם „האיחוד“ עסק בתחומי פעולה זהים ל„נציגות“ ואולי אף שמר על מרחב פעולה עצמאי. המצדדים בגירסה האמורה טוענים, כי קיימת המשכיות רצופה וזהות פרסונאלית ניכרת בין „הנציגות“ ובין „האיחוד“, ותודעת הניתוק והשבר נוצרה בעיקר בשל הדברים שהפיצו המהגרים היהודים מגרמניה לאחר פרעות „ליל הבדולח“. הללו ראו ביציאתם הם ובגל ההגירה המואץ — סוף פסוק לחיים הציבוריים העצמאיים של יהודי גרמניה.

סבורני כי סוגיה מורכבת זאת עדיין טעונה בדיקה. נשאלת השאלה, אם התיעוד שנמצא בגנזים של „האיחוד“ אינו מטעה. סביר הוא, כי מנהיגי יהדות גרמניה שפעלו אומנם מקודם ב„נציגות“, השתדלו עד מאוד לקיים את המפעלים המגוונים שנוצרו מקודם. אולם אין כלל ביטחון שהמסגרות הפורמאליות אחרי נובמבר 1938 לא היו בבחינת צורות נטולות תוכן ממשי.

לתשומת לב מיוחדת ראוי המאמר „קידוש החיים בתוך החורבן“ שהוא נימנה על העבודות המגובשות ביותר בכתביו של אש. במאמר זה, שנתפרסם בשנת 1961, ביקש אש להצביע על דפוסי תגובה דומיננטיים אצל היהודים במערבה ובמזרחה של אירופה. „מה היתה תגובתם הכללית של המוני היהודים ובייחוד בארצות אירופה המזרחית (ולא בהן בלבד)?“ — שואל אש. „התגובה היתה בעיקרה על-דרך מה שניתן לקרוא בשם „קידוש החיים“. מטבע זה נמסר מפי השמועה כ„אימרתו השנונה“ של הרב יצחק ניסנבוים ז”ל, משנות 1940—1941, מגיטו וארשה: זוהי שעה של קידוש החיים ולא של קידוש השם במוות. לפנים דרשו האויבים את הנשמה, והיהודי הקריב את גופו על קידוש השם [כלומר הוא שמר דווקא על מה שביקשו האויבים ליטול ממנו], עתה הצורר דורש את הגוף היהודי, והחובה על היהודי להגן עליו, לשמור חייו“. זאת היתה, ככל הנראה גם מעדויות וגם מן המעשים, הרגשה כללית — אם במפורש, אם במעומעם. דבר זה מסביר לנו את

הרצון הכביר לקיום-כשלעצמו, שניתן לעמוד עליו בכל מקום ומקום ובכל מיני גילויים, במצבים הקשים ולמרות כל ההגבלות וההשפלות, בחינת, לא אמות כי אחיה" (עיונים, עמ' 246). ובהמשך לאותו עניין: „רעיון קידוש השם" שהיה מרחף על העושים והמעשים בארצות הכיבוש בשנים הראשונות למלחמה, באותן השנים שניתן לקראן — על דרך הכללה — בשם, תקופת ההשמדה העקיפה, נתקיים גם בתקופת ההשמדה הגמורה. כל אותם היהודים שביקשו להימלט בדרכים שונות מידי הרוצחים ידעו היטב שבחפזם שער הצלה ובהיאבקם על פתיחתו הריהם גם לוחמים במערכה כנגד אותה מעצמה אדירה שחרתה על דגלה את הכחדת ישראל" (עיונים, עמ' 248). אש מבחין היטב שהגדרתו שבשלב ראשון נאמנה לשאיפה ולעמדה של כל רבדי הציבור היהודי, אינה כוללת את לוחמי הגיטאות „בתקופת ההשמדה הגמורה". לכן אומר אש על מורדי הגיטאות כי „בהם היתה התשוקה „להרים את קרנו של העם האובד", והם בוזו ל„תקוות שווא להישאר בחיים. הללו אחים הם למקדשי השם מדור דור" (עיונים, עמ' 249—250). אש מסכם את מאמרו זה תוך קביעה ש„דומה, שרטוטים אלו של הפעילות היהודית בתקופת החורבן יש בהם כדי להעיר כי, קידוש החיים" לא היתה סיסמה בלבד, אלא מציאות".

גם אם נסתייג מגישתו של אש, המבקשת לזהות את מושג „קידוש השם" עם תפיסה רעיונית מגובשת, הרי מן הדין לקבל ללא ערעור את המגמה היסודית של אש, שעיקרה להסיר כל צל של קטרוג ודופי, המתלווה לזכרם ואחריתם של המוני העם היהודי. אש היה רגיש בנוגע לגירסה המטילה אשמה קולקטיבית בהמוני העם על ש„לא לחמו ולא התגוננו". הוא התנגד לאמירה מתנכרת זאת וראה בה ביטוי לחוסר לב וחוסר הבנה.

אופיינית לדרכו של אש היא העובדה שאחד החיבורים האחרונים שלו שראה אור הוא המבוא לספרו של יצחק שברגנוץ — „מחתרת חלוצית בגרמניה הנאצית".* שאול אש שהחל בתהיות על החינוך הנאצי ותופעת הנאציזם-סוציאליזם, פנה בהמשך לעבר החיים היהודיים ולקראת סוף דרכו הירבה לגלות עניין בהתנגדות אקטיבית ובהתנגדות מזוינת, וכאמור, סופו היה רק בבחינת ראשית מבטיחה. לא נותר אלא להביע דברי הוקרה ליוזמי כינוס הכתבים של אש, לעושים במלאכת התקנת הספר ובהוצאה לאור.

* יצחק שברגנוץ, מחתרת חלוצים בגרמניה הנאצית, עריכה מדעית, מבוא והערות: שאול אש, הוצאת הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגיטאות, תשכ"ט.

topic in its day and caused commotion in public opinion. The subject has been dealt with before — in part — (the late Dr. Shaul Ash began to write a comprehensive research work on the Transfer agreement, but he was unable to complete it), so Gelber's work is the first attempt to deal with this complex matter comprehensively.

Yoav Gelber's research was submitted as a thesis in the seminary for the history of the Jewish People under the guidance of Prof. S. Ettinger at the Hebrew University. The second part will be printed in the next issue of the Yalkut.

We bring a further and final instalment of the memoirs of S. Stern, head of the Hungarian Jewish Council in the days of the holocaust. The first part of these memoirs has been published in our previous issue. Tzvi Erez of Kibbutz Dvir has added an introduction and remarks to the translation.

Ester Mark, who is engaged in research work on behalf of the Diaspora House, the Tel-Aviv University, published an original document on the fate of the prisoners and of men transports at the concentration and extermination camp of Auschwitz.

The document was written by an unknown author, disguised under the name of an S.S. officer at the camp; In it we find many authentic facts on what happened inside the camp. The document was smuggled out and brought to the knowledge of the free world during the war.

Israel Guttman writes remarks of appreciation and also of criticism — on the collected works of the historian of the holocaust, the late Shaul Ash.

Otto Dov Kulka, of the Hebrew University, publishes a number of hitherto unknown documents on the attempt made during the first months of German occupation of the Protectorate to collect the Jews of Bohemia and Moravia in the city of Prague. The attempt, planned by the S.D. staff (Sicherheitsdienst) failed.

In an article published together with the documents Dov Kulka explains the background of the events and the reasons that caused the plan to be abandoned. He also adds explanatory footnotes to the documents.

The letter of Golda Meir, Prime Minister of Israel, to Abba Kovner was written at the time of the visit of Chancellor Willi Brandt in Israel. The letter is published in this issue for the benefit of our readers.